В І Д Г У К

офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора Тимошенко Віри Іванівни про дисертаційну роботу Панчук Ірини Олегівни на тему «Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України», подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Тема дисертації І.О.Панчук є актуальною як для науки, так і для політико-правової практики. Одним із пріоритетів сучасної державної політики є взятий Україною курс на побудову правової держави і громадянського суспільства, на вступ до Європейської Співдружності, що зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної і правової системи з метою впровадження основних європейських цінностей у всі сфери суспільного життя. Вказаному процесу можуть перешкоджати різноманітні обставини, серед яких деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві і, як наслідок, – протиправна поведінка, злочинність, корупція, що складає реальну загрозу національній безпеці і конституційному ладу України. Правова свідомість є однією із тих цінностей, які визначають можливості самоорганізації суспільства, розвиток демократії, реалізацію прав і свобод людини і громадянина. Можна стверджувати, що успіхи в утвердженні демократичних основ державного та суспільного ладу України безпосередньо пов'язані з діяльністю автономної і відповідальної особистості, активного суб'єкта права, який сприймає приписи закону, дотримується їх у своїй поведінці, користується правами і свободами, не завдаючи при цьому шкоди іншим суб'єктам права.

Важливим фактором, що підвищує актуальність розробки цієї теми, є потреба суспільства в подоланні тривалої соціально-політичної та економічної кризи. Успіхи у проведенні реформ залежать не лише від державної влади, представники якої визначають основні напрями реформаційних процесів, а й від того, наскільки цій владі, а отже і здійснюваній нею політиці, довіряє населення. Історичний досвід показує, що державна влада вирішує поставлені перед нею завдання найкраще там, де її ініціативи зустрічають розуміння громадян, підтримуються ними, де

правосвідомість населення на належному рівні. На сучасному етапі легітимації державної влади в Україні дуже важливим є процес взаємин державної влади і суспільства. Для стабільності і безпеки всередині держави необхідно, щоб державна влада і суспільство були не відчужені і відірвані одне від одного, а являли собою єдину цілісну систему. В умовах, коли нормативне поле не до кінця сформоване, законодавчий процес суперечливий, а правила соціальної, економічної і політичної взаємодії періодично змінюються, індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість є ключовим чинником, який може забезпечити або підтримку певного формального порядку, або хаотичне існування протиправних відносин.

Суттєва практична значимість і недостатня розробленість проблеми змістовного аналізу правосвідомості, її динаміки і ролі в умовах перехідного суспільства зумовили мету та завдання дисертаційного дослідження. Метою дисертації є «з'ясування сутності правосвідомості як фактору утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу, обґрунтування її ролі як вирішального чинника становлення громадянського суспільства та правової держави» (с.5).

Тема, обрана І.О.Панчук, відповідає напрямам дослідницької діяльності кафедри теорії та історії держави і права Інституту права ім. І.Малиновського Національного університету «Острозька академія»: «Історія теорії та практики вітчизняного та зарубіжного конституціоналізму» (державний реєстраційний номер 0112 U 007515). Вказана обставина також засвідчує актуальність теми дисертації.

Чітке визначення предмета дослідження, яким є «правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України», дозволило автору скласти цілісний план роботи, в якому представлено теоретичні та методологічні основи правосвідомості як суспільно-правового феномену, простежено особливості правосвідомості в правовій демократичній державі та в умовах становлення сучасного громадянського суспільства. Органічне поєднання вказаних аспектів дало можливість виявити шляхи впливу правосвідомості на розвиток правової системи держави, визначити роль правосвідомості у механізмі легітимації державної влади, з'ясувати значення правосвідомості в процесі

забезпечення законності та правопорядку, проаналізувати основні механізми впливу правосвідомості на утвердження активної громадянської позиції особи, визначити особливості правосвідомості громадян у період демократичного транзиту та оцінити перспективи формування зрілої правосвідомості в Україні.

Дисертація І.О.Панчук має всі ознаки наукової новизни. На мою думку, істотне значення для науки теорії держави і права мають нижчезазначені теоретичні узагальнення, тези і положення дисертації.

1.Твердження, що «важливою частиною правосвідомості особистості є самоідентифікація людиною себе як учасника правовідносин та правового життя в цілому» (с.48). Дійсно, залежно від того, як людина оцінює свою поведінку і порівнює її з вимогами права, перебуває і її оцінка поведінки інших людей. Ще Л.Й.Петражицький писав, що «усвідомлення своїх прав справляє на людину той важливий виховний вплив, що воно робить її «громадянином» за характером, надає їй відчуття і усвідомлення власного достоїнства»[1] . Індивідуальна правосвідомість стає еталоном, орієнтиром для оцінки поведінки інших людей.

2. Не можна не погодитись з автором, що правосвідомість кожного окремого громадянина, втілюючись у його вчинках здатна впливати не лише на його власне правове життя, але й опосередковано на всю правову систему. Недостатньо розвинута правова свідомість та загальна пасивність особи у правовій сфері, її небажання користуватися власними правами чи захищати їх, призводить до створення ситуації в якій такі права можуть безкарно порушуватись чи ігноруватись, що є негативним прецедентом, якого слід уникати. Водночас активне правове життя кожного громадянина, його здатність відстояти власні правові інтереси є важливою складовою утвердження у суспільстві принципу верховенства права (с.58).

3. Можна вітати намагання автора дисертації виділити у межах теорії правосвідомості категорію громадянської правосвідомості, що викликана існуванням такого аспекту життя людини, який пов'язаний із її участю у

---

[1] Петражицкий Л.И. О мотивах человеческих поступков, в особенности об этических мотивах и их разновидностях. СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – С. 58.

політичному та правовому житті держави на підставі наявності у неї статусу громадянина. Особа повинна не просто бути громадянином, а й усвідомлювати себе ним, відчувати свій правовий та політичний зв'язок з державою. Дисертант розглядає громадянську правосвідомість як вид правосвідомості, що спрямований на пізнання, усвідомлення та оцінку публічно-правової сфери державного життя з боку громадян держави, які є безпосередніми учасниками формування та здійснення державної влади (с.67-69).

4. Цікавою є спроба виділення правосвідомості особистості як особливого виду індивідуальної правосвідомості. Як відомо, особистість – це ознака свідомого індивіда, який займає певну позицію у суспільстві і виконує певні соціальні ролі. Носієм правосвідомості особистості є всебічно розвинена особа, яка обізнана з нормами права і добре орієнтується в правовій сфері, здатна аналізувати оточуючу її правову дійсність і активно діяти у ній. У зв'язку з цим дисертант виділяє також три види правосвідомості за рівнем сприйняття правових норм – низький, базовий та високий (с.54, 75).

5. Заслуговує на увагу аналіз правосвідомості як елемента правової системи держави, її місця у структурі останньої та зв'язків між правосвідомістю та іншими складовими правової системи (с.76-96). Важливість правосвідомості як базового елемента правової системи визначається її можливістю підтримувати комунікацію між складовими такої системи. Значення правосвідомості у процесі становлення та розвитку правової системи полягає також у її здатності здійснювати безпосередній вплив на інші елементи всередині системи. Зокрема, правосвідомість пов'язана із системою права та правовідносинами, правотворчістю та правозастосуванням. Залежно від власного рівня розвитку вона може забезпечити як їхнє належне функціонування і прогрес, так і перешкодити цьому (с.96).

6. Виправданою є увага дисертанта до проблеми визначення ролі правосвідомості у процесі легітимації державної влади. Доведено, що оптимальною умовою легітимації демократичної влади в країні є усвідомлення та схвалення громадянами конкретних конституційно-правових механізмів формування системи органів влади. Слід погодитись з І.О.Панчук, що на сьогоднішній день в Україні не

можна говорити про повну і незаперечну легітимацію влади, адже більшість громадян досить критично сприймають як сам передбачений законодавством порядок обрання та призначення вищих органів влади, так і фактичне його виконання (с.108).

7. Дисертантом простежено та обґрунтовано здатність правової свідомості сприяти забезпеченню режиму законності та правопорядку. Без досягнення більшою частиною населення високого рівня правосвідомості, який би відповідав критеріям існування режиму законності та правопорядку, існування останнього є неможливим (с.119). Режим законності та правопорядку у свою чергу є міцним фундаментом для існування високого рівня правосвідомості у суспільстві. Реальне та ефективне правове регулювання суспільних відносин викликає у свідомості громадян повагу до права та держави (с.127). Слід погодитись з автором, що законність може існувати лише у такому суспільстві, де приклад її неухильного дотримання демонструє державна влада (с.128). Можна додати, що надзвичайно небезпечною для людини, її правосвідомості є ситуація буття в умовах недієвості закону, відсутності або руйнації влади. Така ситуація може призводити до катастрофічних наслідків, до соціального хаосу, який відкриває дорогу до повної деградації і втрати сутнісних якостей людини і суспільства, до поширення цинізму і агресивності у стосунках між людьми. Деградація особистості і руйнація влади – це явища взаємопов'язані.

8. Вірним є твердження автора, що громадянське суспільство розвивається в повній мірі лише за набуття його потенційними учасниками певного рівня правосвідомості, який передбачає усвідомлення ними необхідності брати участь у суспільному житті з метою досягнення певного особистого і загального інтересу. Правосвідомість лежить в основі почуття правової відповідальності, правової творчості та ініціативи, а також запобігає розвитку байдужості громадян до суспільних і громадських справ. Розуміння громадянами важливості громадської, правової та політичної ініціативи стане поштовхом до соціальних зрушень у напрямку формування повноцінних, самоврядних, автономних та ефективних інститутів громадянського суспільства (с.146). Важливим аспектом підвищення рівня громадянської активності, на який має безпосередній вплив правосвідомість, є

волонтерство, меценатство та благодійна діяльність громадян та громадських організацій (с.154).

9. Слід погодитись з автором, що у період демократичного транзиту правосвідомість зазнає певних змін. Характерними рисами правосвідомості в цей період у аспекті правової психології є специфічна мотивація дотримання закону громадянами, у якій переважає страх, а також байдуже чи негативне ставлення до суспільних та державних справ. Особливостями правової ідеології в умовах транзитної демократії є низький рівень правових знань, ідеологічна невизначеність або відсутність правової ідеології у суспільстві, підміна правової ідеології на політичну, негативне ставлення до явища ідеології (с.189-190).

У результаті проведеного дослідження отримано нові, науково обґрунтовані результати, які розв'язують конкретне наукове завдання комплексного дослідження ролі правосвідомості у встановленні демократичних основ державного та суспільного ладу, що має істотне значення для науки теорії держави і права.

Висновки, наукові положення і рекомендації дисертації І.О.Панчук належно обґрунтовані. Їх достовірність забезпечується як необхідною аргументацією, так і посиланням на використану наукову літературу (286 джерел). В основу дисертаційного дослідження було покладено комплексний підхід до аналізу поняття правосвідомості та його впливу на демократизацію державного ладу. Автором застосовано філософські, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Все це дало можливість одержати вагомі наукові результати, які мають істотне значення для подальших наукових досліджень як проблеми правової свідомості, так і шляхів утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України.

Висновки і положення дисертації можуть бути використані для подальших наукових досліджень при розробці проблематики правосвідомості, демократії, громадянського суспільства та правової держави, у правотворчій та правозастосовній діяльності, зокрема при обґрунтуванні реформ системи правового виховання та правової освіти населення України, у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і

право», «Політологія», при розробці спеціальних курсів, що пов'язані із проблематикою правової свідомості.

Апробація дисертації І.О.Панчук підтверджується її публікаціями: шести статей у наукових фахових виданнях України; однієї – у науковому періодичному виданні іншої держави з напряму, з якого підготовлено дисертацію; двох тез доповідей на науково-практичних конференціях. У вказаних публікаціях повністю викладено основні результати дисертаційної роботи.

Дисертація відзначається логічністю суджень автора, послідовністю викладення тексту.

Зміст автореферату відповідає змісту дисертації. Дисертація і автореферат оформлені відповідно до державного стандарту.

Разом з тим дисертаційна робота І.О.Панчук не позбавлена окремих недоліків.

1. Бажано було більш глибоко проаналізувати зв'язок між рівнем правової свідомості і характером правової поведінки. Специфіка розвинутого громадянського суспільства, правові цінності якого розглядаються в дисертації, полягає у наявності у широких мас установки на правомірну поведінку, яка є водночас індикатором визнання суспільством правових цінностей і фактором утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України.

На мою думку, також було б дуже доречно розглянути хоча б в межах підрозділу проблему деформації правової свідомості. У тексті дисертації ця серйозна проблема лише згадується. При цьому деформована правосвідомість є сьогодні однією із основних причин злочинів і адміністративних проступків, прийняття неефективних рішень, формалізму і бюрократизму. Деформована правосвідомість владних суб'єктів, які від імені держави здійснюють боротьбу зі злочинністю та корупцією і при цьому самі нерідко виявляються корумпованими, є загрозою утвердженню демократичних основ державного та суспільного ладу України. Це саме той негативний фактор, який не слід залишати поза увагою. Корупція в органах державної влади, у колах політичної та економічної еліти, у правоохоронних органах, судах є особливо небезпечною, оскільки підриває довіру населення до влади, руйнує її легітимність, порушує принципи державного

управління, моральні засади суспільства, негативно позначається на суспільній та індивідуальній правосвідомості. Деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості як виду соціального відчуження, коли зводяться до мінімуму потреби та інтереси людини, тим самим звужується її соціальний простір, людина підштовхується до стану депресії, апатії, страху, агресії, конформізму. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства.

2. У тексті дисертації є певні неточності. Так, на с. 6 сказано, що автором було застосовано «метод аналізу». Це не метод, а прийом формально-логічного метода. До того ж незрозуміло, яким чином він дав можливість «комплексно дослідити шляхи впливу правосвідомості на навколишню правову дійсність». Призначення цього прийому інше.

3. Дисертантом неодноразово стверджується, що в роботі отримала подальше обґрунтування доцільність виокремлення в межах правосвідомості трьох елементів, а саме: правової ідеології, правової психології та поведінкової складової, або вольового елемента (с.39-45, 53, 186). Але будь-які сумніви щодо доцільності такого виокремлення давно вже усунуті юридичною наукою.

4. Не можна погодитись з авторським твердженням, що «правова психологія мало піддається зовнішньому впливу» (с.186). Адже індивід залежить від соціуму, від системи. Він змушений дотримуватись соціальних стереотипів тієї соціальної групи, до якої входить. Група суттєво визначає моральний образ свого члена, або комплекс моральних рис, які він повинен проявляти у своїй поведінці. Краще було б сказати, що правосвідомість характеризується не лише динамізмом, а й стійкістю, здатністю до спротиву новим ідеям і принципам. Для подолання правових поглядів, що міцно закріпились у свідомості, потрібно набагато більше часу, ніж для оновлення нормативно-правових актів. Звички і настрої можуть бути змінені лише в процесі реального утвердження демократичних правових норм і цінностей у суспільному житті.

5. Однією із характерних рис високого рівня правосвідомості дисертант називає «схвалення суб'єктом права правових норм» (с.187). Але чинні у державі

певні правові норми можуть бути застарілі, недосконалі. Якщо суб'єкт їх схвалює, це буде демонстрація не високого рівня правосвідомості, а конформістської поведінки, а то й маргінальної.

6. Якщо погодитись з пропозицією автора розмежовувати низовий, базовий і високий види правосвідомості за рівнем сприйняття права, то потребує уточнення твердження, що «усі зазначені рівні правосвідомості можуть виділятися у межах індивідуальної чи суспільної, повсякденної, професійної чи наукової правосвідомості» (с.187). Більш детального пояснення тут зокрема потребує твердження щодо низового рівня професійної та наукової правосвідомості.

Однак вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від дисертаційного дослідження. Роботу виконано на належному професійному рівні.

Таким чином, всі завдання, поставлені здобувачем, виконано, мета дослідження досягнута. Дисертація І.О.Панчук «Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу в Україні» є самостійним і завершеним науковим дослідженням актуальної проблеми юридичної науки, рівень розробки якої відповідає вимогам п. 11 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», що затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013р. Ірина Олегівна Панчук заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права факультету економіки
і права Київського національного
лінгвістичного університету

Власноручний підпис
В. І. ТИМОШЕНКО
завірив: ст. інспектор ВК